

Διαμείνας ὅσον ἡδυνάμην ἐν τῇ τερπινοτάτῃ ταύτῃ μονῇ, καὶ περιεργασθεὶς τὰς πέριξ καταφύτους κορυφὰς πρὸς ἀπόλαυσιν τῶν γραφικωτέρων τῆς φύσεως πανοραμμάτων, ἡτοιμάσθην πρὸς ἀναχώρησιν. Ὁ φίλος ἡγούμενος καὶ δύο τῶν πατέρων ἠθέλησαν εὐγενῶς φερόμενοι νὰ μὲ συνοδεύσωσι μέχρι τινός. Ἐπέβησαν λοιπὸν καὶ οὗτοι μικρῶν κατεσκληχυιῶν ἡμιόνων τῆς μονῆς, ἐξ ἐκείνων ἃς οἱ τὰ τῆς πολιτείας διέποντες ἐνόμιζον ὅτι ἡδύναντο νὰ λάβωσιν ἐν πάσῃ στιγμῇ διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ στρατοῦ, ὄνειρευθέντες τὰς μονὰς ὡς ἡμιονοφορβεῖα. Βεβαίως δ' ἦσαν ἐξ ἐκείνων ἃς ὠνειρεύθη ὁ Φαρκῶ, ἃν μετὰ τοὺς στάχους καὶ τὰς ἀγελάδας ὠνειρεύθη καὶ ἡμιόνους, δι' ὃ καὶ ἐπεστράφησαν κατὰ μέγα μέρος μετὰ τινὰ χρόνον ἀπὸ τῆς παραλαβῆς των, μὴ δυνάμεναι ἴσως νὰ μασήσωσι κριθὴν ὥς οὔσαι εἰθισμέναι εἰς τὴν ἐπὶ κλιτύων βοσκήν. Μετ' ἀπότομον κἀθοδὸν μιᾶς ὥρας κατήλθομεν εἰς τὸν δῆμον Οἰνεῶνος, διελθόντες κἀτωθεν λόφου ἐστεμμένου δι' ἐλληνικῶν τειχῶν τῆς ἀρχαίας ἴσως ὁμωνύμου ἐλληνίδος πόλεως. Ἐπὶ δὲ τῇ θέῃ ἀνδρῶν τιῶν ἐλληνικὴν φερόντων ἐνδυμασίαν ὁ ἡγούμενος, στραφεὶς πρὸς με καὶ δεικνύων ἕνα τῶν παρισταμένων καὶ χαιρετισάντων ἡμᾶς, εἶπεν ὑπομειδιῶν ἀό κύριος δήμαρχος Οἰνεῶνος». Μετὰ δὲ τὴν σύστασιν ταύτην ἐγὼ μὲν ἀποχαιρετίσας τὸν ἡγούμενον καὶ τοὺς πατέρας, ἠκολούθησα μετὰ τοῦ ἀξιοτίμου δημάρχου Οἰνεῶνος τὴν ἄγουσαν πρὸς τὴν πρωτεύουσαν τοῦ δήμου τοῦ Κλήμα, οἱ δὲ καλόγηροι ἤρξαντο ἀναβαίνοντες τὴν ἀπότομον πρὸς τὴν μονὴν των ὁδὸν, ἥτις ἐστὶ καὶ ἡ πρώτη τῆς πρὸς τοὺς οὐρανοὺς ἀναβάσεως βαθμὶς.

N. I. ΣΟΛΩΜΟΣ λοχαγὸς τοῦ Μηχανικοῦ.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑΙ ΕΝ ΡΩΜΗ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΙΣ *

Β'

Ἡ κυρία τῆς Ῥώμης ἀγορὰ, forum romanum, ἦτο προμήκης χώρος ἐκτεινόμενος μεταξὺ τῶν λόφων Καπετωλίνου καὶ Παλατίνου¹. Εἰς τὴν μακρὰν ἐκείνην κοιλάδα ἤδη ἀπὸ Ῥωμύλου, καθ' ἃ διδάσκει ἡμᾶς Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς, συνήρχετο ὁ δῆμος εἰς ἐκκλησίαν, ἐδίκάζον οἱ ἄρχοντες, ὑπῆρχον οἱ ἔμβολοι (rostra), ἐγίνοντο αἱ μονομαχίαι καὶ ἄλλα τοιαῦτα ἐπράτ-

* Ἰδὲ σελ. 458.

¹ Ἐπαθροῦμεν νὰ παραπέμψωμεν τὸν ἀναγνώστην εἰς ἐλληνικὸν βιβλίον περιέχον σχέδιον τῆς παλαιᾶς Ῥώμης, ἀλλὰ δυστυχῶς ἄλλο τοιοῦτο βιβλίον ἡμεῖς τοῦλάχιστον δὲν εἰδεύρομεν παρὰ τὴν μακρὰν τοῦ Κόππου περὶ τῶν πολιτικῶν τῶν Ῥωμαίων πραγματείαν, ἣν πρὸ πολλοῦ χρόνου ἐξελλήνισεν ὁ καθηγητὴς κ. Α. Σπαθάκης τόση εἴνε ἡ σπάνις παρ' ἡμῖν τοιούτων βιβλίων! Εἰς ξένα βιβλία εὐρίσκονται ἄπειρα τοιαῦτα τῆς Ῥώμης σχεδιογραφήματα. Ἰδιαίτερον τοῦ φόρου σχέδιον καὶ εἰκόνας ἃς ἴδῃ ὁ βουλούμενος ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν Guhl καὶ Koner.

ταυτο. Κυρίως δὲ ἐκ τοῦ ὅλου τῆς ἀγορᾶς ἐν μέρος, τὸ πρὸς ἀνατολάς, ἦτο ἀφωρισμένον εἰς τὰς τοῦ δήμου ἐκκλησίας καὶ διὰ τοῦτο ἐλέγετο καὶ Κομίτιον, Κομίρε γὰρ Ῥωμαῖοι τὸ συνελθεῖν καλοῦσιν, ὡς λέγει ὁ Πλούταρχος, τὸ δὲ ἄλλο, τὸ μεῖζον καὶ πρὸς δυσμὰς, ἦτο ἡ κυρίως ἀγορά. Ὑπὸ τῶν τελευταίων βασιλέων τῆς Ῥώμης πολυτρόπως ἐκοσμήθη ἡ ἀγορά, ἥτις μέχρι Ταρκυνίου τοῦ πρεσβυτέρου ἦν τόπος ἐλώδης. Ὁ Ταρκύνιος κατεσκεύασε τὴν περίφημον ἐκείνην ὑπόνομον, ἥτις καλεῖται cloaca maxima καὶ περιέβαλε τὸν χώρον διὰ πικνωειδῶν ἐργαστηρίων· ἔπειτα ὠκοδομήθησαν στοὰι, ἐργαστήρια καὶ οἰκοδομήματα ἄλλα παντοῖα. Τοιοῦτος ἦτο ὁ ἱστορικώτατος οὗτος χώρος, περὶ οὗ μὴ δυνάμενοι τώρα πλείότερα περιγραφικῶς νὰ εἰπώμεν, σπεύδωμεν ὁδηγὸν ἔχοντες τὸν K. G. Boissier νὰ πραγματευθῶμεν περὶ τῶν ἐκ' ἐσχάτων γενομένων ἐν αὐτῷ ἀποκαλύψεων.

Πραγματευόμενος ὁ κ. Boissier τὰ περὶ τῶν ἀποκαλύψεων τούτων καὶ τῶν ἀνασκαφῶν ἃς ἐνῆργησεν ὁ κ. Ρόζας, ἔχει ὑπ' ὄψιν βιβλίον πολλοῦ λόγου ἄξιον τοῦ κ. Ferd. Dutert¹. Τὸ πόνημα τοῦ κ. Dutert εἶνε ὄντως ἀξιοσέστατον καὶ πιστεύομεν ὅτι δὲν ἀπατώμεθα συσταίνοντες καὶ ἡμεῖς τὴν ἀνάγνωσιν αὐτοῦ εἰς τοὺς παρ' ἡμῖν καταγινομένους — εἴ τις καταγίνεται — περὶ τὰ τοιαῦτα.

Ἡ ἀγορὰ τῆς Ῥώμης, τὸ ἀφανέστατον τὰ νῦν campo vaccino, ταχέως καὶ πρωίμως λίαν προσείλκυσε τὴν προσοχὴν τῶν ἀρχαιολογούντων, ὡς ἦτο φυσικόν. Ἀφ' ἧς ἡμέρας ὁ Ῥωμύλος καὶ ὁ Τάτιος, ἀποκατασταθέντες ὁ μὲν ἐπὶ τοῦ Παλατίνου καὶ τοῦ Καιλίου, ὁ δὲ ἐπὶ τοῦ Καπετωλίνου καὶ τοῦ Κυρινίου ἀπεφάσισαν νὰ ἐνώσωσιν εἰς ἓνα δῆμον τοὺς ὑπ' αὐτοὺς λαοὺς μέχρι τῶν χρόνων τῶν ἐσχάτων τοῦ κράτους τοῦ Ῥωμαϊκοῦ ἢ ὑγρὰ καὶ νοσοποιῶς ἐκείνη κοιλὰς δὲν ἔπαυεν οὐσα τὸ κέντρον, οὕτως εἶπεν, τοῦ κοσμοκράτορος δῆμου. Ἐπολλαπλασιάσθησαν ἔπειτα σὺν τῷ προϊόντι χρόνῳ αἱ ἀγοραὶ καὶ δὴ ἔσχομεν ἀγορὰν βοῶν, λαχάνων, ἰχθύων (forum boarium, olitorium, piscatorium) καὶ μὴν καὶ λεχνευμάτων ἀγορὰν (forum cupedinis), ἀλλ' ἡ παλαιὰ, ἡ μεγάλη, ἡ Ῥωμαϊκὴ ἀγορὰ πάντοτε ὑπῆρξεν ἡ κυριώτατη καὶ οὐδέ ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων ἔχασε τὴν τιμητικὴν τῆς θέσιν. Ἐπέζησε καὶ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Βισιγόθων καὶ τῶν Βενδάλων, ἐπεσκευάσθη χειρὶ τοῦ Θεοδώριχου καὶ διετηρήθη μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 5' αἰῶνος. Ἐκτοτε ἡ ἀγορὰ ἤρχισε νὰ καταπίπτῃ.

Αἱ ἐσωτερικαὶ τῆς Ῥώμης ταραχαὶ καὶ αἱ πόλεμοι οἱ ἐξωτερικοὶ συνεσώρευον καθ' ἐκάστην ἐρείπειαν ἐπὶ ἐρείπειων, τὰ δὲ συντρίμματά τῶν αἰώνων κατέχωσαν τὸ ἔδαφος εἰς δέκα μέτρων βάθος. Τῷ δὲ 1536 ὅτε Κάρολος ὁ Ε'

¹ Le forum romain, par F. Dutert, architecte κλ. Paris, chez A. Levy. Τοῦ καλλίστου ἄλλως τούτου βιβλίου κατηγορεῖ ὁ κ. Boissier (Revue des deux mondes τῆς 15 Ἀπριλίου 1877) ἀνακρίθειάν τινα περὶ τὰ κύρια ὀνόματα. Οὕτω λ. χ. ὀνομάζεται ἐν αὐτῷ ὁ Λεπίδης Lepidius κλ. Δυσπρόβον τοῦτο ἐν ταιούτῳ βιβλίῳ, ἀλλὰ καὶ παρηγορητικὸν καίπως δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας. . . .

διήρχετο διὰ τῆς Ῥώμης ἐπανελθὼν ἐκ τῆς Τύνιδας, ὅπου εἶχε κατασυντρίψει τοὺς ἀπίστους, ἠθέλησεν ὁ Πάππας νὰ παρσκευάσῃ ὁδὸν διὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἀγορᾶς τῷ ἐκδικητῇ τῆς χριστιανωσύνης, ἵνα δυνήθῃ οὗτος νὰ διαβῇ ὑπὸ τὰς ἀψίδας τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ Τίτου καὶ τοῦ Σεβήρου. «Κατεκρημνήσθησαν τότε, λέγει αὐτόπτης μάρτυς, ὁ Rabelais, διακόσιαι καὶ πλέον οἰκίαι καὶ τρεῖς ἢ τέσσαρες ἐκκλησίαι καὶ τὸ ἔδαφος ἐκαθαρίσθη». Ἐκτοτε ὁ χῶρος ἱσοπεδώθη καὶ ὁ campo vaccino ἐγένετο οἶος ἦν μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος, πλατεῖα δὴλας δὴ κεκονισμένη καὶ περιεζωσμένη ὑπὸ ἀτέχνων ἐκκλησιῶν, περὶ τὴν ὁποίαν ἐξήρχοντο ποὺ καὶ ποὺ κατὰ τὸ ἥμισυ ἐκ τοῦ ἐδάφους κίονες μονήρεις· χῶρος μελαγχολικὸς καὶ ἔρημος εἶπερ τις καὶ ἄλλος, καὶ ἀληθῶς δηλῶν τίνι τρόπῳ παρέρχεται τοῦ κόσμου τούτου ἡ δόξα καὶ πῶς ἀναιδοκαταιβαίνουν τοῦ κύκλου τὰ γυρίσματα! Τοιοῦτον ἐζωγράψαν τὸ περικλεές γόργον ὁ Πουσίνοσ καὶ ὁ Κλαύδιος Λορρανόσ ἐν ταῖς τοπιογραφίαις αὐτῶν, ὧν ἡ μὲν τοῦ Πουσίνου ἀνάκειται ἐν τῇ πινακοθήκῃ Doria, ἡ δὲ τοῦ Λορρανοῦ ἐν τῇ τοῦ Λούβρου.

Καὶ ὅμως οὐδεμίαν ἀνασκαφὴν, οὐδεμίαν ἐργασίαν μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς παρούσης ἐκκτονταετηρίδος, ἐπὶ τῆς γαλλικῆς ἐν Ῥώμῃ κατοχῆς. Ἀλλὰ καὶ τότε ἐλαχίστου λόγου ἄξιον ὑπῆρξαν τέποτελέσματα, καὶ ἡ ἐπιστήμη δὲν ἀπῆλαυσεν ἄλλο παρὰ μόνον διαπληκτισμοὺς τῶν ἀρχαιολόγων, ἄλλων ἄλλα δογματιζόντων μόνον ἢ παρρηρικᾶ ἀποκαλύψις ἐγένετο. Εἰς τοὺς καθ' ἡμᾶς χρόνους ἀπέκειτο καὶ αὕτη ἡ τιμὴ, τοῦ νὰ διευκρινηθῇ δῆλον ὅτι καλῶς καὶ τοῦτο τὸ ζήτημα. Νῦν χάρις εἰς τὰς ἐργασίας, ὡς μάλα ἐπιτυχῶς διηύθυνεν ὁ κ. Ῥόζας καὶ ὄχι ἄνευ μεγίστων μόχθων, διότι ἀνάγκη ἐγένετο νὰ ἀρθῶσιν ἐκεῖθεν 120,000 κυβικῶν μέτρων χώματος, ὠρίσθη δυνάτὼν εἰπεῖν ἀκριβέστατα ἡ τοπογραφία τῆς Ῥωμαϊκῆς ἀγορᾶς.

Ἰδωμεν νῦν ἐν λεπτομερείᾳ τὰ πράγματα. Αἱ σκαφαὶ ἤρχισαν ἀπὸ τῆς καλουμένης Ἰουλίης βασιλικῆς (basilica Julia), ἣν ὠκοδόμησαν ὁ Καῖσαρ καὶ ὁ Αὐγούστος. Τὴν βασιλικὴν τούτην εἶχεν ἀποκαλύψει ὁ Κερνίκα, ἐν μέρει δὲ εἶχεν αὕτη ἐκχωσθῇ ἤδη ἐπὶ τῆς παππικῆς κυβερνήσεως. Γνωρίζομεν ὅτι ἡ βασιλικὴ αὕτη μόνον ἀποπερστωθεῖσα ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου ἐγένετο παρηνάλωμα τοῦ πυρός, τοῦτο δὲ ἠνάγκασε τὸν Αὐγούστον νὰ ἐπιχειρήσῃ καὶ πάλιν τὴν οἰκοδομήν· τὴν ὠκοδόμησε λοιπὸν εὐρυτέραν καὶ ὠραιότεραν. Τὸ σωζόμενον μαρμαρίνον δάπεδον, ὑψηλότερον ὢν τῶν παρκατεμένων ὁδῶν ὀλίγας βραθυμίδας, ἐκτείνεται εἰς 4,500 μέτρα. Ὁλόκληρον τὸ δάπεδον τοῦτο ἔχει κατὰ παράξενον τρόπον κεχαραγμένους παντοῦ κύκλους, διατεμνομένους ἔστιν ὅτε ὑπὸ διαμέτρων. Τὰ σχήματα ταῦτα θὰ ἐχρησίμευσον βέβαια, ὅπως δὲ φαίνεται μαρτυροῦσά πως καὶ τινεσ ἐπιγραφῇ, εἰς παίγνιόν τι, εἰς δὲ θὰ κατεγίνοντο οἱ ἄεργοι. Ἀλλὰ τί παίγνιον; Ἦσαν τάχα τὰ σχήματα ταῦτα abaci, tabulae, alvei ἢ ἄλλο τι; Δὲν ἐπιμένομεν εἰς τοῦτο. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου σώζονται ἔχνη τῶν στύλων οἵτινες ὑπεδῶσταζον τὰς ἀψίδας, τῇ βοήθειᾳ

δὲ τῶν ἱχνῶν τούτων εὐχερῶς δύναται τις νᾶνασχεδιάσῃ ὁλόκληρον τὴν βασιλικήν, ἣτις ἦτο ἐκ τῶν εὐρυτάτων τῆς Ῥώμης καὶ καλλίστων· συνέκειτο δὲ ἐκ διπλῆς σειρᾶς σταῶν. Εἰς τὰς στοὰς ἐγένετο παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὁ περίπικτος καὶ πυκνὸς συνωθεῖτο ὁ κόσμος. Εἰς τὰς στοὰς συμβουλεύει καὶ ὁ Ὀβίδιος τοὺς νέους, οὓς διδάσκει τὴν τέχνην τοῦ ἐρᾶν, νὰ πορεύωνται κατὰ τὴν μεσημβρίαν. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς βασιλικῆς ἦτο μεγάλη αἴθουσα, ἐν ἣ παρεκάθηντο 180 δικασταὶ καὶ πλὴν τούτων οἱ συνήγοροι τῶν δικαζομένων καὶ ἄλλος κόσμος πολὺς. Ἐκεῖ ἠγόρευσεν ὁ Κοϊντιλιανὸς, ὁ Πλίνιος καὶ ἡ λοιπὴ χορεία τῶν νομομαθῶν καὶ τῶν ῥητόρων κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, ἐκεῖ δὲ διεξήχθησαν καὶ αἱ σπουδαιόταται τῶν χρόνων ἐκείνων δίκαι.

Πολὺ σπουδαῖον ἦτο νὰ ὁρισθῇ καλῶς ἡ θέσις τῆς βασιλικῆς ταύτης, διότι ἐκ τούτου ἐξηρτάτο καὶ ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τῆς θέσεως ἄλλων μνημείων. Ἐν τῇ Ἀγκυρικῇ λ. γ. ἐπιγραφῇ λέγεται ὡς ἐκ μέρους τοῦ Αὐγούστου ὅτι ἀπεπεράτωσε τὴν βασιλικήν, ἣν ἤρχισεν ὁ πατήρ του (ὁ Καῖσαρ) καὶ ἣτις κεῖται μετὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Κέστορος καὶ τοῦ τοῦ Κρόνου. Ἐκ τούτου εὐχερῶς βλέπει τις ὅτι ὀρίζεται ἡ θέσις τῶν δύο ἐκείνων ναῶν. Καὶ ὁ μὲν τοῦ Κρόνου εἶνε ὁ πλησιέστερος εἰς τὸ Κεπετώλιον, σώζοντι δ' αὐτοῦ ὀκτὼ κίονες ἀπειροκάλου τεχνοτροπίας. Φαίνεται ὅτι ἀνεκκινήσθησαν ὅπως ὅπως καὶ οἶονεῖ ἐν τάχει πολλῶ οἱ κίονες οὗτοι κατὰ τοὺς χρόνους τῶν ἐπιδρομῶν. Ὁ δὲ τοῦ Κέστορος εἶνε ἐγγὺς τῷ Παλατίνῳ. Τὸν ναὸν τοῦτον ὀνομάζει πρὸς ὁ Κικέρων τὸ λαμπρότατον τῶν μνημείων καὶ μάρτυρα ὅλου τοῦ πολιτικοῦ τῶν Ῥωμαίων βίου. Τρεῖς μόνον, ἀλλὰ καλοὶ, κίονες σώζονται ἐξ αὐτοῦ.

Διὰ τῆς καθάρσεως τῶν τριῶν τούτων σταθερῶν σημείων ἔχομεν ὁλόκληρον πλευρὰν τοῦ φόρου γνωστὴν, τὴν πρὸς μεσημβρίαν δὴλα δὴ, ἀπὸ τῆς κλιτύος τοῦ Κεπετωλίου μέχρι τῆς ὑπώρειας τοῦ Παλατίνου. Ἐπρεπε λοιπὸν ἀσφαλῶς πλεον νὰ χωρήτῃ ἡ σκαπάνη πρὸς βορρᾶν. Καὶ δὴ, πρῶτον μὲν ἀνερχόμενη ὁδὸς στρωτὴ χωροῦσα παρὰ τὰ τρία μνημεῖα, περὶ ὧν διελάβομεν, καὶ ἄγουσα εὐθὺ ἐπάνω πρὸς τὸ Κεπετώλιον. Ἐκεῖθεν τῆς ὁδοῦ ἐξεστίνετο ὡς τις πλατεῖα ἐστρωμένη διὰ μεγάλων πλακῶν τραβερτίνου (τιτανώδους οἰκοδομικοῦ λίθου, ὃς σχηματίζεται ἐν ταῖς ὕδασι τοῦ ποταμοῦ Ἀνίου) καὶ ἐκτεταμένη εἰς 120 μέτρων μῆκος. Ἡ πλατεῖα αὕτη εἶνε τὸ κέντρον τῆς ἀγορᾶς, ἐμφράσσεται δὲ, καὶ μάλιστα πρὸς τὸ μέρος τὸ παρὰ τὴν ὁδόν, ὑπὸ μεγάλων καὶ ὀγκηρῶν λίθων, οἵτινες θὰ ὑπεδέχοντο κίονας ἢ ἀγάλματα, ὧν πλήρης ἦτο, καθὼς ἤξεύρομεν, τὸ πάλαι ἡ ἀγορά. Πρὸς τὸ μέσον, ὀλίγον κατωτέρω τῆς στήλης τοῦ Φωκαῖ, φαίνεται σωρὸς λίθων μεγάλητερος, ὅστις θὰ ἀνήκει εἰς τὴν λιθάστρωσιν, ἐφ' ἣς ἠρείδετο ὁ περίφημος τοῦ Δομετιανοῦ κολοσσός· διότι οὗτος ἦ ἐκεῖ ἀκριβῶς ἢ πάντως ἐκεῖ που θάνεκετο. Εὐτελέστατα καὶ ταπεινότατα κολακεύει τὸν τύραννον τοῦτον ὁ ποιητὴς Στάτιος ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς ἀνιδρύσεως τοῦ κολοσσοῦ. Ἀλλ' οὐδὲν κακὸν ἄμικτον ἀγαθοῦ ἔχουσι καὶ οἱ στίχοι οὗτοι ἀγαθόν τι. Περιγράφων δὴλα δὴ

ὁ Στάτιος τὸ μνημεῖον μᾶς λέγει καὶ ποῖα ἄλλα ἦσαν περίῃ, εἶνε δὲ πολὺτις καὶ πληροφορίαι αὗται, διότι μανθάνομεν ὅτι ὀπισθεν τοῦ μνημεῖου τοῦ Δομετικνοῦ ὑπῆρχεν ὁ τῆς Κωγκορδίας ἦτοι τῆς Ὀμαγαίης ναὸς καὶ ὅτι ἐκαστέρωθεν εἶχε δύο στοᾶς, τὴν τοῦ Ἰουλίου καὶ τὴν τοῦ Αἰμιλίου. Ἀπέναντι δὲ ἔβλεπεν ὁ Δομετικνὸς τὸν ναὸν ἐκεῖνου, εἰς τις πρῶτος ἤνοιξεν εἰς τοὺς αὐτοκράτορας τὴν ὁδὸν τοῦ οὐρανοῦ, τούτεστι τὸν ναὸν ὃν ἀνήγειρον οἱ Ῥωμαῖοι εἰς τὸν ἀποθεωθέντα Ἰούλιον Καίσαρα. Τῇ βοηθείᾳ λοιπὸν τοῦ Στατίου δὲν ἐδράδουνεν ὁ κ. Ῥόζας νᾶνεύρη τὸν ναὸν τοῦτον πρὸς τὸ ἀνατολικὸν τῆς ἀγορᾶς μέρος, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ κενοῦ χώρου ὅστις διαχωρίζει τὸν ναὸν τοῦ Κρίστορος ἀπὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀντωνίου καὶ τῆς Φαυστίνης. Ἀμορφον ὕλικὸν εἶνε ὅ,τι ἐνκαπομέναι ἐκ τοῦ ναοῦ τούτου, ἀλλ' ἰδιαίτερόν τι χαρακτηριστικὸν διεσκέδασε τὰς ἀμφιβολίας καὶ ἔπεισε πάντας ὅτι ἐδῶ ἦτο τοῦ Κρίστορος ὁ ναός. Παρατηρήθη ὅτι αἱ βαθμίδες τῆς κλίμακος δὲν διήκουσιν, ὡς συνήθως, κατὰ μῆκος τοῦ προσώπου τῆς οἰκοδομῆς· τὸ μέσον κατέχεται ὑπὸ τοίχου ἐκ πεπερίου (εἰδούς ἡφαιστείου καὶ ἀργιλώδους γῆς, λίαν ἐν χρήσει εἰς τὰς οἰκοδομὰς τῆς Ῥώμης), ὅστις τοίχος εἶνε μακρὸν περιωκοδομημένος, ὀρθοῦται δὲ μεταξὺ δύο στενῶν κλιμάκων, ἀπαράλλακτα ὡς συμβαίνει εἰς τὸν ἐν τῇ ἀγορᾷ τῆς Πομπηίας ναὸν τοῦ Διὸς¹. Ὁ τοίχος λοιπὸν οὗτος ὑπεβάσταζε ἐξώστην, ἀφ' οὗ ἠδύναντο νὰ δημηγορῶσιν οἱ ῥήτορες. Εἶνε τῶρα γνωστὸν ὅτι ὁ Καῖσαρ ἱδρυσεν νέον βῆμα, τὰ *rostra Julia*, εὖτω καλούμενα διότι ὁ Αὐγουστος ἐκόσμησε καὶ τὸ νέον τοῦτο βῆμα διὰ τῶν ἐμβόλων τῶν ἐν Ἀκτίῳ ἀπὸ τῶν ἐχθρικών πλοίων λεηθέντων, ὅπως τὸ παλαιὸν βῆμα ἦτο κεκοσμημένον διὰ τῶν ἐμβόλων τῶν ἀπὸ τῶν Ἀντιατῶν, εἶνε πρὸς τούτοις γνωστὸν ὅτι τὰ νέα ταῦτα *rostra* ἔκειντο ἀκριβῶς πρὸ τοῦ ἔπειτα ἱδρυθέντος ναοῦ τοῦ Καίσαρος, ἐπ' αὐτοῦ τοῦ τόπου ὅλως δὴ, ἐνθα ἐκάθη ὁ νεκρὸς τοῦ δικτάτορος. Ἀφ' οὗ λοιπὸν εὐρέθη τὸ βῆμα, ὁ ὀπισθεν αὐτοῦ ναὸς εἶνε ἀναντιρρήτως ὁ τοῦ Καίσαρος.

Διὰ τοῦ προσδιορισμοῦ λοιπὸν τῆς θέσεως καὶ τοῦ ναοῦ τούτου, ἡ τοπογραφία τῆς ἀγορᾶς καθίσταται εὐνοητοτέρα. Γνωρίζομεν τὰς τρεῖς πλευράς. Μένει μία, ἡ πρὸς βορρᾶν, ἥτις δὲν εἶνε εὐκαλὸν νὰ ἐκχωσθῇ διότι κατέχεται ὑπὸ ὀλοκλήρου συνοικίας τῆς τωρινῆς Ῥώμης, ἔπρεπε δὲ πρὸς τοῦτο νὰ κατεδαφισθῶσιν ὅλαι αἱ οἰκίαι ἀπὸ τοῦ San Lorenzo in Miranda μέχρι τοῦ San Martino. Εὐτυχῶς καὶ τὴν πλευρὰν ταύτην δυνάμεθα νὰ ἀναπαράσχωμεν ἀφ' οὗ γνωρίζομεν τὰς ἄλλας, τῇ βοηθείᾳ τῶν παλαιῶν συγγραφέων καὶ, πρὸ πάντων, δύο ἀναγλύφων λίαν εὐπροσδέκτων, ἅτινα ἀνευρέθησαν παρὰ τῇ στήλῃ τοῦ Φωκά. Τὰ δύο ταῦτα ἀνάγλυφα φαίνεται ὅτι εἶνε τοῦ πρώτου αἰῶνος μ. Χ. καὶ τί μὲν παριπτάουσι δὲν διευκρινήθη ἀρκούντως, βέβαιον ὅμως εἶνε ὅτι ἡ σκηνὴ ἐν ᾗ διαδραματίζεται τοῦτο τὸ ὀτιδὴποτε εἶνε ἡ ἀγορά καὶ ὅτι ὁ τεχνίτης εἰκόνησε τὰ κυριώτατα αὐτῆς μνημεῖα.

¹ "Id. Gandy Pompeiana πίν. 51.

Ευκόλως διακρίνεται ὁ ναὸς τοῦ Κάστορος, ὁ τοῦ Κρόνου, ἡ Ἰουλία βασιλική, τὰ πρὸς μεσημβρίαν δὴλον ὅτι οἰκοδομήματα ἐπὶ τοῦ ἐνὸς ἀναγλύφου. Τὸ ἄλλο δὲ, ἐπειδὴ φυσικὰ θὰ ἔκειτο ἀντικρὺ, πρέπει νὰ εἰκονίζῃ τὰ πρὸς βορρᾶν οἰκοδομήματα, τῆς πλευρᾶς τῆς μὴ ἀνασκαφείσης.

Ἄς ἀναπαραστήσωμεν τώρα διὰ τῆς βοηθείας τῆς φαντασίας καὶ τοῦ Κ. Dutert τὰ παλαιὰ πράγματα, ἃς ἀναστήσωμεν τὴν ἀγορὰν ἀπὸ τῶν ἐρειπίων, ἃς ἀφαιρέσωμεν νοερῶς ὅ,τι νεωτερικόν καὶ ἰδίως τὴν κακτεμένουσαν τὸ σεμνὸν φόρον νέαν γέφυραν. Ἄς σταθῶμεν ἐπὶ τοῦ βήματος τοῦ Καίσαρος. Τὸ πρῶτον, τὸ ὅποιον θὰ μᾶς κάμῃ πολλὴν ἐντύπωσιν εἶνε ὅτι, ἐπειδὴ κατὰ τὰς σημερινὰς ἰδέας ὡς κύρια πλεονεκτήματα μιᾶς πλκτείας θεωροῦμεν τὸ νὰ ᾔηνε αὕτη κανονικὴ καὶ εὐρεῖα, θὰ εὗρωμεν τῆς Ῥώμης τὴν ἀγορὰν μικρὰν καὶ ἀκανόνιστον. Κατεσκευάσθη αὕτη ἐπὶ τῇ βᾶσει διαφορετικῶν καὶ ἀνίσων σχεδίων. Πρὸς τὸ ἄνω μέρος ἐλώδους πεδίου ὑψοῦτο τὸ Κομίτιον, ὅπερ πάλιν εἶχεν ὑπεράνω αὐτοῦ τὸ Vulcanal, τὸ Ἡφιστεῖον, κτίσμα τοῦ Ῥωμύλου, ὅθεν ἀνέβαινέ τις εἰς τὸ Καπετώλιον. Τὰ κατόπιν κτισθέντα οἰκοδομήματα ἀπέκρυψαν μὲν τὴν ἀνισότητά ἐκείνην τοῦ ἐδάφους, ἀλλ' αὐτὰ ταῦτα ἔμειναν οὕτως ἀτάκτως ἐκτισμένα ἄνευ οὐδεμιᾶς συμμετρίας. Καὶ πῶς ἄλλως ἦτο δυνατόν νὰ γείνη ἀφ' οὗ ἄλλοι κατ' ἄλλους χρόνους τὰ οἰκοδόμησαν; Κόσμος ὁλόκληρος κτισμάτων εὐρίσκεται ἐκεῖ κληροδοτηθεὶς ὑπὸ τῶν αἰώνων, ὅστις συνετέλεσε εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ στενωτέραν τοῦ δέοντος ἴσως τὴν ἀγορὰν. Στενὴ λοιπὸν αὕτη καὶ ἀκανόνιστος.

Ἄλλὰ πῶς ἡ κυριωτάτη αὕτη ἀγορὰ τῆς κοσμοκράτορος πόλεως στενὴ οὐσα, ὡς εἴπομεν, ἐξήρκει εἰς τόσας χρεῖας, εἰς ἃς, καθ' ἃ παρέδωκεν ἡμῖν ἡ ἀρχαιότης, ἦτο ἀφωρισμένη; Ἐκεῖ περιεφέροντο ὅλην τὴν ἡμέραν κεινολογοῦντες καὶ κεινολογοῦντες οἱ ἄεργοι καὶ τηλικαύτης μάλιστα πόλεως ἄεργοι, ἐκεῖ περιδιάβαζον τὸ ἐσπέρας ἀναψυχὴν ζητοῦντες οἱ παλῖται παντοίας τάξεως καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ Ὀράτιος, ἐκεῖ ἐθαυματοποιοῦν οἱ ἀγύρται, ἐξέθετον τὰ ἔργα των οἱ καλλιτέχναι ἢ τὰ λάφυρα, τὰ ὅποια ἐξ Ἑλλάδος μάλιστα εἶχον κομίσει οἱ νικηφόροι στρατηγοί, ἐκεῖ λόγοι ἐπικήμειοι, δημηγορίαι, δίκαι, τραπεζιτικὰ ἐργαστήρια (tabernae argentariae), ὄχλος πολὺς καὶ τύρβη καὶ θόρυβος. Ἐκεῖ ἐμπορικὰ καταστήματα καὶ τοκογλύφοι καὶ ὀφειλέται. Δὲν ἀρκοῦσι δὲ ταῦτα. Ἐπληροῦτο ὄχλου ἡ ἀγορὰ ὅσκις παρετίθεντο, ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας κατὰ σειρὰν, ἀγῶνες μονομάχων τῷ δήμῳ ἢ συμπόσια πανηγυρικά. Ὁ Καῖσαρ ἐσχέπασέ ποτε διὰ παραπετασμάτων τὴν ἀγορὰν ὅλην ἵνα μὴ κίη ὁ ἥλιος τὸν δῆμον τῶν Ῥωμαίων κτηνωδῶς εὐωχούμενον· μετὰξιν μάλιστα ἦσαν τὰ παραπετάσματα ταῦτα, κατὰ Δίωνα τὸν Κάσσιον. Ἐπειδὴ δέ ποτε ἐπὶ Αὐγούστου ἦτο θερμώτατον τὸ θέρος, ἔμειναν τὰ παραπετάσματα μέχρι τοῦ φθινοπώρου τεταμένα. Τί δὲ πάλιν δὲν ἐγίνετο ὅταν διὰ τῆς ἀγορᾶς ἐκηδεύετό τις τῶν εὐγενῶν ἢ τῶν πλουσίων! Ἐμπρὸς ὁ designator μὲ τοὺς μελαινιμονοῦντας ῥαβδούχους,

ἔπειτα οἱ αὐληταί, οἱ σαλπικταί, αἱ θρηνήτραι γοερώς φωνασκοῦσαι, κατὰ σειράν ἔπειτα ὁ ἀρχίμικτος καὶ οἱ ἄλλοι μῦμοι μετὰ τὰς εἰκόνας τῶν προγόνων τοῦ μεταστάντος, τὸ φέρετρον, οἱ ἀπελεύθεροι, οἱ συγγενεῖς, οἱ φίλοι, οἱ περίεργοι, ὁ ὄχλος ὁ πολὺς. Καὶ πάντες οὗτοι ἴσταντο ἐν τῇ ἀγορᾷ ἵνα ἀπὸ τῶν ῥόστρον ἀκούσῃσι τὸν ἐπικήδειον λόγον καὶ εἶτα πάλιν κατὰ τάξιν ἀπῆρχοντο.

Ὅποσον πάλιν πλῆθος κατὰ τὰς ἐκκλησίας τοῦ δήμου συνεσφρεύετο ἐν τῇ ἀγορᾷ! Ἔχομεν συμβούλια τοῦ δήμου (*consilia plebis*), φυλετικὰς ἐκκλησίας (*comitia tributa*), κοινὰς ἐκκλησίας (*conciones*), δίκας πολιτικὰς κτλ.

Πῶς ἐγίνοντο πάντα ταῦτα ἐν τῇ ἀγορᾷ; Ὅσας καὶ ἂν ὑποθέσωμεν ὅτι ὑπέστη αὕτη μεταβολὰς, μεγαλητέρα ἢ μικροτέρα γινομένη κατὰ τοὺς διαφόρους τῆς ἱστορίας χρόνους, βέβαιον εἶνε ὅτι ἦτο τόση ὅσην τὴν βλέπομεν σήμερον, ὅτε ἐμάχοντο ἀληθῶς πρὸς ἀλλήλους ὁ Κλώδιος καὶ ὁ Μίλων, ὅταν ἠγόρευεν ὁ Κικέρων.

Αἱ παλαιοὶ πολιτεῖαι πολὺ ἀληθῶς θὰ ἐδυσκολοῦντο περὶ τὴν κατὰλληλον ἐκλογὴν τῶν ἀγορῶν. Διότι, πλὴν ἄλλων, εἶχον ἀνάγκην καὶ εὐρύς νὰ ᾔηνε ὁ χώρος, διὰ τὸ πλῆθος τῶν πολιτῶν, καὶ στενός, διὰ νὰκούωνται οἱ ῥήτορες. Ἀφ' οὗ δ' ἡ ἀγορὰ τῆς Ῥώμης ἐπὶ τόσους αἰῶνας ἐχρημάτισεν ἀγορὰ, φαίνεται ὅτι ἐπλήρου καὶ τοὺς δύο τούτους ὅρους. Τοῦτο ἀρκεῖ, οὐδὲ δυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν τι ἵνα λύσωμεν τὸ ζήτημα. Πῶς τώρα ἐν τῇ ἀγορᾷ τχύτη ἦτο δυνατόν νὰκούωνται οἱ ῥήτορες καὶ μάλιστα ὅταν ἦτο, ὡς πλειστάκις, θορυβώδης ἡ ἐκκλησία, διότι ἐνίοτε ἐβόων οἱ πολῖται, ἐπτύοντο, ἐτύπτοντο διὰ τῶν ξυλίνων καθισμάτων, ἐλιθοβολοῦντο, ἄλλος λόγος. Βεβαίως πολὺ συνετέλει εἰς τοῦτο τὸ ὅτι ἦτο χαμηλὸς ὁ χώρος, βαθὺς μάλιστα—καταβαίνειν εἰς τὴν ἀγορὰν ἔλεγον—καὶ συνεκεντροῦτό πως ἡ φωνή.

Ἐπὶ τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἐγένοντο καὶ ἄλλαι ἀγοραὶ, ὡς λ. χ. ἡ τοῦ Τρακίνοῦ, ἡ τοῦ Νερούα, ἡ τοῦ Οὐεσπασιανοῦ κτλ., ἀλλ' ὡς εἵπομεν, ἡ κυριωτάτη ὑπῆρξε πάντοτε ἡ πρώτη, ἡ παλαιά.

Μετά τινα χρόνον, ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν πάντοτε τοῦ κ. G. Boissier, ὁ ἀπεριέλωμεν τὸν Παλατῖνον λόφον.

Σ. Κ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ.